

اطلاع‌رسانی در خدمت محیط زیست طرح نظام اطلاع‌رسانی زیست‌بوم‌شناسی^۱

منصوره شجاعی^۱

چکیده: با آغاز قرن بیستم، تکنولوژی و صنعت به عنوان عاملین بی چون و چرای پیشرفت و تمدن، افسارگسیخته پیش می‌رفتند. لیکن از جنگ دوم جهانی به بعد، بشر دریافت که ساخت و کاربرد بمبهای اتمی و نوترونی که عواقب ناشی از آن به ناپودی زیست بوم کره خاکی منتهی می‌گردد، زباله‌های صنعتی، آلودگی آبها، و ... نیز معلول همان مظاهر پیشرفت است. انسان‌دوستان و صاحب‌نظرانی که در مقام معارضه با نگرش فن‌سالاری به با خاسته‌اند، برای آگاه ساختن افراد بشر نیازمند منابع اطلاعاتی و ایجاد امکانات و تسهیلات جهت دسترسی افراد به منابع مذکور هستند. در این میان نقش اطلاع‌رسانان و کتابداران به مراتب پر اهمیت‌تر از دیگران است. چگونگی فعالیت کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، شیوه‌های ترویج و آموزش علوم زیست‌محیطی به مراجعان، نحوه ارتباط کتابداران و مراجعه‌کنندگان و ... از مسائلی است که این متن به آنها می‌پردازد.

در پی وضع دستگاه استقرایی جدید توسط فرانسیس بیکن که معتقد بود برای رسیدن به شناخت و آگاهی باید مستقیماً از خود طبیعت به‌طور عینی استفاده کرد و از طرف دیگر با رشد طبقه جدید صنعتگر و سوداگر که همواره به دنبال منابع جدید برای منافع بیشتر بود، نظریه تکامل و اصل پیشرفت در انسان اروپایی پدید آمد و برای دستیابی به این پیشرفت در درجه اول، تسلط بر طبیعت مد نظر قرار گرفت، انسان معتقد شد که به اصطلاح باید "طبیعت را سوراخ

۱. کارشناس پژوهشی کتابخانه ملی ایران

کرد". این نگاه و نگرش پیامدها و دستاوردهایی برای بشر به همراه داشت که از تمام آنچه در طول قرون به دست آورده بود فراتر رفت. به طوری که در قرن نوزدهم بسیاری از مردمان بهشت را، همان چیزی پنداشتند که در آن زمان به آن رسیده بودند یا کم و بیش طی یکی دو نسل بعد به آن می‌رسیدند. تمام مسائل حل شده جلوه می‌کرد و اسب پیشرفت چهار نعل می‌تاخت، اما در حقیقت از جنگ دوم جهانی به بعد و ساختن بمبهای اتمی و نیدروژنی و نوترونی و نیز مسئله دفن زباله‌های اتمی، بشر کم‌کم دریافت که زیاده‌طلبی و حد ننگ نداشتن و تنها در پی سود بیشتر بودن چه مسائل جدیدی را پیش روی او نهاده است که انسان تاکنون بر روی کرهٔ خاکی، با آن مواجه نبوده است. زباله‌های صنعتی که مرتب محیط را آلوده می‌کرد، از بین رفتن مداوم جنگلها - خصوصاً جنگلهای استوایی - بارانهای اسیدی، آلودگی دریاها، سوراخ شدن لایهٔ اوزون، آب شدن یخهای قطبی، پدیدهٔ گلخانه‌ای، گرم شدن هوای زمین، خطر نابودی منابع کره زمین در زمانی کمتر از ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال دیگر، به علت استخراج بی‌رویه مواد معدنی، و ... این نگرانی را دوچندان کرد و اکنون بشر می‌بیند که اصل پیشرفت می‌تواند او را به چه بن‌بستی بکشاند.

در چند دههٔ اخیر این مطلب به طور جدی میان صاحب‌نظران و انسان‌دوستان و علاقه‌مندان به محیط زیست مطرح شد تا آنجا که دانشی به نام زیست‌بوم‌شناسی پدید آمد. والیس آرتور انگلیسی می‌گوید: "اکولوژی دانش الگوهای توازن در طبیعت است"^۱ زیست بوم شناسی را همچنین دانش روابط میان موجود زنده و محیط زیست او نیز می‌گویند.

چنانکه از این دو تعریف برمی‌آید، انسان به مثابه موجودی متفکر و دانش‌پژوه می‌تواند در حفظ توازن این روابط نقشی فعال را عهده‌دار گردد. لیکن در زمانی که دامنهٔ فجایع زیست‌محیطی به دست بشر معتقد به اصل پیشرفت به آنجا کشیده شده است که انسان را فاجعهٔ محیط زیست نامیده‌اند، ایفای نقشی متعارض در این جریان کاری است بس دشوار.

بدیهی است که رفتار غیرمسئولانهٔ بشر نیز همانند اختلالات پوستهٔ زمین، می‌تواند اکوسیستم کرهٔ خاکی را به این شرایط بحرانی برساند و سلامتی مردم جهان را به طور کلی به خطر بیندازد. آمارهای جهانی حاکی از اخبار ناگواری است که رقم بالای مرگ و میر بر اثر آلاینده‌های گوناگون زیست‌محیطی را در دنیا فاش می‌سازد. اختلال در سیستم ایمنی بدن و ابتلا به سرطان و بیماریهای دیگر همواره روبه افزایش است. افزون بر آن نمونه‌های آسیب‌شناسی در دوران بارداری، ناهنجاری و عقب‌افتادگی‌های مادرزادی و مرگ و میر در سنین کودکی را نشان

۱. مسعود کریم‌نیا، "دستاوردهای فلسفی زیست بوم‌شناسی"، ایران فردا، سال سوم، شماره ۱۵ (مهر و آبان)

می‌دهد. در مناطق مختلف جهان به ویژه در شهرهای صنعتی، در شیر مادران و موی سر کودکان میزان بسیار بالایی از جیوه دیده شده است. مرگ بر اثر خفگی از "مه دود"^۱ مردمان بسیاری را نابود کرده است. آلودگی آبهای زیرزمینی و سطحی به دلیل بینش نادرست نسبت به ارزش و اهمیت نگهداری از آب و نیز توسعه بی‌رویه صنعت فاقد تکنولوژی پیشرفته، پیوسته ادامه دارد و تمامی موجودات زنده آبی را محکوم به نابودی کرده است.

مصرف زندگی^۲ و بیماری خرید^۳ که کمترین زیان آن، افزایش زباله‌های بشری است، باعث شده است که برای مثال در ناحیه اونتاریوی کانادا از طرف منابع مسئول اعلام شود که در سال ۱۹۹۶، دیگر زمینی برای دفن زباله‌ها وجود ندارد!

این موقعیت که بحران زیست محیطی نامیده می‌شود در حقیقت بحران جامعه و فرهنگ کنونی است که تنها در جهت رفع نیازهای مادی بشر به پیش می‌رود و برای پدیده‌های سپهرزیستی^۴ هیچ‌گونه اهمیتی قائل نمی‌شود.

از سوی دیگر فعالیت دلسوزانه و سرشار از مسئولیت افرادی که با آلودگی محیط زیست مبارزه می‌کنند و سعی بر حفظ و نگهداری آن دارند، اعاده حیثیتی است برای بشری که فاجعه محیط زیست نیز نام گرفته است. برای مثال، می‌توان از فعالیت هواداران محیط زیست در فرانسه در مواجهه با قدرتهای جهانی بر علیه استقرار نیروگاه‌های هسته‌ای، فعالیت سازمان بین‌المللی صلح سبز^۵، برنامه‌های یونسکو برای آموزش افرادی از قبیل کارمندان، کارگران و ... پیرامون مسائل زیست محیطی نام برد.

در کشور ما ایران نیز از دیرباز، عشق و علاقه‌مندی به طبیعت و مقدس شمردن حریم آن به شکل سنتی ماندگار برجای مانده است و طرفداری از طبیعت سبز ریشه در اندیشه‌های کهن ایرانی دارد. عبارت "شهر سالم" که امروز شعار طلایه‌داران دفاع از محیط زیست در سراسر جهان است ناظر بر مفاهیمی است که ریشه در اندرزهای مزدیسنا دارد. جشن درختکاری یکی از سنتهای ملی-آیینی ما بوده است که طی سالیان به دست فراموشی سپرده شده و اخیراً به همت جمعیتها و انجمنهای هوادار محیط زیست دوباره شاهد برپایی آن هستیم. گلگشت در دامان طبیعت در جشن سیزدهمین روز سال نو و گستردن بساط در دشت و صحرا نزد مردمان ما

۱. معادل Smog. این واژه را از آقای عبدالحسین آذرنگ به وام گرفته‌ام. ر.ک. عبدالحسین آذرنگ، مترجم

تکنولوژی و بحران محیط‌زیست (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴)، ص ۶۴.

2. snobbism

3. shopping disease

4. biospheric

5. Green Peace

همواره حفظ‌گشته و گرامی مانده است.

حفظ این روابط عاطفی با طبیعت تنها در گرو شناخت آن و بر ملا ساختن مسائل و مصائب ناشی از نابودی و تخریب آن میسر است.

آغاز حضور رسمی ایران در مجامع بین‌المللی که به این منظور تلاش می‌کنند، به زمانی باز می‌گردد که اجلاس جهانی استکهلم در ۱۹۷۲ برای کنترل آلودگی کشورهای جهان تشکیل شد و ایران ضمن شرکت، مفاد آن را نیز پذیرفت. اما این پذیرش موجب ایفای نقشی فعال و مؤثر در این زمینه برای کشور ما نگردید. در ۱۹۹۲ جمهوری اسلامی ایران در کنفرانس ریو شرکت کرد و بیاتیه این گردهمایی را به نام "منشور زمین" امضا کرد. در نتیجه صندوق بین‌المللی پول مأمور شد که از این پس کمکهای مالی خود را جهت حفاظت و نگهداری محیط زیست از این کشور دریغ نکند. متعاقباً انجمنها و جمعیهایی در داخل کشور به‌طور رسمی آغاز به کار کردند که از آن میان می‌توان از "جبهه سبز"، "جمعیت زنان مبارزه با آلودگی محیط زیست"، "کمیته حفاظت از محیط کوهستان" و "سپاه سبز" که اخیراً به همت مدیر عامل سازمان پارکها از کودکان نوجوانان مناطق جنوبی شهر تشکیل شده است، نام برد.

در پی این هدف بیشتر نهادهای دولتی و سازمانهای غیردولتی متناسب با نوع فعالیتشان در جامعه، برای به انجام رساندن تلاشهایی در این زمینه، اعلام آمادگی کرده‌اند.

اطلاع‌رسانی زیست بوم‌شناسی

کتابخانه‌ها به عنوان مراکز اطلاع‌رسانی بار مسئولیتی بس دشوار در این زمینه بر دوش دارند، و آن ترویج، تبلیغ و آموزش فرهنگ و دانش زیست بوم‌شناسی است. و این مهم تنها از طریق تشکیل "نظام اطلاعاتی فراگیر زیست محیطی" برای همگان میسر است. این نظام می‌تواند به عنوان یکی از شاخه‌های فرعی آنچه امروزه تحت عنوان "نظام ملی اطلاع‌رسانی" معروف است عمل کند.

"نظام ملی اطلاع‌رسانی به مجموعه‌های هماهنگ از نظامهای فرعی اطلاق می‌شود که هر یک حوزه‌ای خاص را زیر پوشش خود دارد و می‌کوشد در آن حوزه به جامعیت نسبی دست یابد. آنچه این نظامهای فرعی را تحت نظامی کامل تر گرد می‌آورد، سیاستی است که بر هماهنگ‌سازی آنها حاکم است و روابطی است که با استفاده از این هماهنگی میان آنها برقرار می‌شود. بنابراین می‌توان گفت که نظام ملی اطلاع‌رسانی از طریق شکل‌گیری نظامهای فرعی و

کوچکتر موضوعی پایه گذاری می‌گردد.^۱

به این منظور طرح نظام اطلاع‌رسانی بوم‌شناسی که کلیه کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی مرتبط را زیر پوشش قرار می‌دهد، عرضه می‌شود. ولی در واقع، کتابخانه‌های عمومی و به‌ویژه کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان واحدهای پایه در تولید اطلاعات خرد در این نظام هستند. زیرا همواره باید این اصل را در نظر داشت که طبیعت صلح‌جو و پرعطوفت کودک، فطرتی است که اگر تربیت مبتنی بر منافع آن را منحرف و تباه‌نازد، کاملاً موافق طبیعت است.

علاوه بر این، در جوامع امروزی مسئولیت حل تناقض میان روشهای کهنه بهره‌برداری صنعتی و کشاورزی از طبیعت و محدودیتهای سپهر زیستی - همچون مسائل و مشکلات دیگر این‌گونه جوامع - پیش روی نوجوانان و جوانانی است که مراجعان بالقوه این‌گونه کتابخانه‌ها هستند. تعاریفی که در توضیح وظایف کتابخانه‌های عمومی بیان می‌شود این نقش را کاملاً تصریح می‌کند. این بدین معناست که نقش کتابخانه عمومی در خلق خدمات نوین باید دوباره تعریف شود: کتابخانه عمومی همواره مواد و اطلاعات بسیار متنوع و چندمنظوره‌ای را در اختیار دارد. این کتابخانه به عنوان مرکز آموزشی و فرهنگی مورد ملاحظه قرار می‌گیرد و باید منبع بی‌حفاظی از اطلاعات باشد. کتابخانه عمومی در بسیاری از جوامع موجود است و به مردم از هر سن و سالی و در تمام مراحل زندگی خدمت می‌کند. یکی از وظایف کتابخانه عمومی ایجاد منابع اطلاعاتی قابل دسترس در جامعه و حتی خارج از جامعه برای تمام اعضای آن است. کتابخانه‌های عمومی می‌توانند از رهیافتی سخت، سنتی و کتابخانه‌مدار که بر پایه خدمات دادن به جوامع استفاده‌کننده آموزش دیده استوار است خارج شوند. بنابراین کتابخانه عمومی به عنوان تولیدکننده اطلاعات باید از هر موقعیت ممکن برای خلق آینده‌ای که در آن تولید اطلاعاتی که مردم را به کاوش برای راهی خردمندانه به سوی توسعه اجتماعی و فرهنگی قادر می‌سازد، سود ببرد.^(۱)

وظایفی که کتابخانه‌ها به عنوان یک نهاد اجتماعی به عهده دارند، نقش‌های متفاوتی را به آنان واگذار می‌کند. "از آنجا که کتابخانه‌های عمومی نقش مهمی را در تربیت افراد جامعه و بالابردن سطح فرهنگ عمومی بازی می‌کنند باید غیر از کتاب و مواد نوشته، از طرق مختلف مانند نمایش فیلم، جلسات سخنرانی، طرح مسائل مختلف اجتماعی و فرهنگی و ادبی، نمایشگاههای مختلف، مجالس مشاعره، مسابقات علمی، نقالی و موسیقی در هر جامعه به

۱. عباس حزی، "اطلاعات خرد، اطلاعات کلان، و نظام ملی اطلاع‌رسانی" در *مروری بر اطلاعات و*

فراخور احتیاجات و امکانات موجود استفاده شود^۱.

طبق این تعاریف، کتابخانه‌های عمومی، به‌ویژه کتابخانه‌های کودکان و نوجوانان اجراکنندگان اصلی این طرح هستند که در جهت حل مسائل زیست‌محیطی از طریق پیوند آن با مجراهای اطلاع‌رسانی قدم برمی‌دارند و در پی شکلی نو در شیوه ارائه خدمات کتابخانه‌ها و کتابداران به استفاده‌کنندگان می‌باشند.

اجرا و تحقق این برنامه بر دو وجه استوار است. یکی از این وجوه مربوط به مجموعه منابع دانش زیست بوم‌شناسی است که شامل اطلاعاتی فراگیر در این زمینه است. وجه دیگر برنامه‌هایی است که شامل سازماندهی فعالیت‌هایی با مشارکت مراجعہ‌کنندگان برای تبلیغ اندیشه‌های دفاع از محیط زیست و شناسایی و معرفی آلاینده‌های صنعتی، هسته‌ای و شهری نابودکننده کره خاکی است که توسط کتابداران در داخل کتابخانه یا خارج از آن ترتیب داده می‌شود. بنابراین، مجموعه‌ای با مضامین بوم‌شناسی و همچنین روابط میان کتابداران و مراجعہ‌کنندگان را می‌توان اجزای تشکیل دهنده این نظام دانست. مجموعه موردنظر مواد آموزشی و اطلاعاتی یکدستی را عرضه می‌دارند که شامل اهداف، موضوعها، محتوا و روشهای آموزش آگاهی بوم‌شناختی و نیز منابعی در مورد شکل و نحوه انجام کار است. بدین طریق، مجموعه مورد بحث دربرگیرنده وجوه مختلف فرهنگ بوم‌شناختی معنای عام آن خواهد بود. و افراد بسیاری با سلیقه‌های گوناگون می‌توانند مراجعان علاقه‌مند این مجموعه باشند.

جزء دیگر این نظام به چگونگی روابط میان کتابداران و مراجعہ‌کنندگان می‌پردازد. ارتباط کتابداران با مراجعان باید متعادل باشد. در نتیجه هر دو گروه تجارب خود را در اختیار یکدیگر قرار داده و در توسعه خلاقیتها و گسترش دامنه فعالیت‌های خود، در این زمینه می‌کوشند. طرح عملی برای ایجاد این روابط می‌تواند با تقسیم و سازماندهی صحیح کتابداران و مراجعہ‌کنندگان به نسبت علائق و توانمندی هر یک و تشکیل گروه‌های مختلف کاری صورت پذیرد.

گماردن صحیح کتابداران در حوزه‌های مختلف مانند "محیط زیست و موسیقی"، "محیط زیست و ادبیات"، "محیط زیست و..."، و همچنین آموزش حرفه‌ای لازم برای هر گروه، از شرایط لازم برای آغاز حرکت است. گونه‌های مختلف فعالیت کتابداران می‌تواند به صورت انفرادی، جمعی و کلان انجام پذیرد.

بدین ترتیب تشکیل مجموعه‌ای که در خدمت نظام اطلاع‌رسانی بوم‌شناختی باشد، همراه با فعالیت مستمر کتابداران در ایجاد امکانات جدید برای دستیابی به منابع گردآوری شده و در

۱. نوش‌آفرین انصاری (محقق)، کتاب و اجتماع (تهران: مرکز خدمات کتابداری، ۱۳۴۲).

مشارکت مراجعه کنندگان به تحقق اهداف زیر منجر خواهد شد:

۱. جا انداختن مفهوم نظام اطلاع‌رسانی بوم‌شناختی به عنوان یکی از شاخه‌های فرعی نظام ملی اطلاع‌رسانی؛
 ۲. معرفی نقش ارتباطی و کلیدی انواع کتابخانه‌ها به مثابه مراکز اطلاع‌رسانی در جوامع امروزی؛
 ۳. کسب و تبادل اطلاعات در زمینه استفاده از منابع طبیعی و حفاظت از محیط زیست؛
 ۴. همگانی کردن اطلاعات ضروری برای هدایت فعالیتهای بوم‌شناختی - به‌ویژه برای مراجعه کنندگان جوان و نوجوان؛
 ۵. ارائه شیوه‌ای نو، فراتر از شکل رابطه سنتی کتابداران و مراجعه کنندگان.
- در این نظام نقش اصلی در حقیقت به عهده کتابخانه‌هاست. کتابخانه‌ها به عنوان حلقه واسطه میان جامعه و اطلاعات مضبوط، به اشکال گوناگون می‌توانند نگهدارنده و منتقل‌کننده اطلاعات بوم‌شناختی باشند. ■

مآخذ

۱. انصاری، نوش آفرین. کتاب و اجتماع. تهران: مرکز خدمات کتابداری، ۱۳۴۹.
۲. بینار. رای‌ای. اطلاعات برای بقا... ترجمه مهدی داودی، در گزیده مقالات ایفلا (کوبا ۲۱-۲۷ اوت ۱۹۹۴).
- زیر نظر عباس حری. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴.
۳. حزی، عباس. مروری بر اطلاعات و اطلاع‌رسانی. تهران: دبیرخانه هیأت امنای کتابخانه‌های عمومی کشور، ۱۳۷۲.
۴. عباسپور، مجید. "مقاله"، خبرنامه انجمن متخصصان محیط زیست ایران، شماره اول (تابستان ۱۳۷۴).
۵. قزل اباغ، ثریا. "نقش مشاهده و سیر و سیاحت در رشد فرهنگی کودکان و نوجوانان ایران". تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۷۱.
۶. کریم‌نیا، مسعود. "دستاوردهای فلسفی زیست‌بوم‌شناسی"، ایران فردا، سال سوم، شماره ۱۵ (مهر و آبان ۱۳۷۳)، ص ۷۶-۷۸.

7. L. Seredkina. "Formation de la Conscience Ecologique par la Litierature". in: *IFLA* (Cuba: Aug. 21-27, 1994).

8. "Natural Phenomen on Ontario", in: *Invriomental Information*: (Decembre 1990).

9. Edith A. Sisson. *Nature with Children of all Agen*. London: Prentice-Hall International, Inc., 1982, P. 195.